

* MATERIÁLY – ZPRÁVY – KRONIKA *

Teoretická konstrukce a naplněnost kontextu (In margine „nové západní literárněvědné rusistiky“)

Ivo Pospíšil

„Nová západní literárněvědná rusistika“ je pojem neobratný a nemá šanci, aby se ujal; zato je však přesný: nejde tedy o filologii jako takovou, nejde především o lingvistiku (ta má svůj vývoj), jde o sebevědomě až razantně deklarované nové vidění ruských literárních věcí. Tento nový trend vyjadřují především někteří angloameričtí a skandinávští badatelé postupně utvářející silnou, metodologicky značně kompaktní skupinu. Spojuje je snaha o nové přečtení toho, co se už stalo automatickým a všeobecně přijímaným; chtějí nově pohlédnout takřka na vše a především jsou připraveni takřka vše revidovat. To je dobrý počátek a každá věda si toto „nové přečtení“ svého předmětu zaslouhuje. Ostatně vzpomínáme s pietou na Šklovského vyjádření, že Bělinskij je vrahem ruské literatury: tedy zbavovat se clon, jednou jakoby provždy se vytvořivších názorů a kliše, je to, co lze najít za těmito snahami. Není pak náhoda, že právě pojem „ozvláštnění“ (estrangement) je „znovu navětřován“ (revisited – viz dále). To, co „noví západní rusisté“ dělají, je vlastně ozvláštnění zautomatizovaného obrazu ruské literatury a ruské literární vědy a jejich transcendencí. Mimochodem žádá si toho i stav vlastní ruské rusistiky: kromě nebetyčných vrcholů se tu v běžné praxi didaktické a populární stále setkáváme s přežíváním zastaralých koncepcí a vyprázdněných schémat – a nejen tam. Přitom tzv. západní rusistika má dnes – oproti minulosti – nesporné výhody.

Jestliže dříve západní rusisté kralovali zejména ve sféře samizdatové a exilové (tamizdatové) ruské literatury, neboť ji viděli zblízka, nyní k nim přišla celá ruská literatura, neboť značná část ruské literatury „emigrovala“ v 90. letech 20. století v míře větší než kdykoliv předtím, a to v tom smyslu, že řada autorů se zajistila coby profesori „creative writing“ či podobně. To se týká i literární vědy. Je sice pravda, že tento boom už pominul, ale ne zcela: to umožňuje našim západním kolegům vidět ruskou literaturu opravdu zblízka, mít přímá svědectví – není pro ně problém pozvat si tyto autory na svá pracoviště, uspořádat s nimi diskuse a workshopy, interviewovat je, a získat tak přesnější vhled do jejich dílny. S jistou hyperbolou řečeno: do Ruska je dnes mnohem blíže z Ameriky než z Ukrajiny. Tomu také nahrává fakt, že po letech takřka úplné uzavřenosti a bezhlavé kritiky všeho západního se ruská literární věda zcela otevřela publikačním projektům: překládají se a vydávají západní práce minulosti i současnosti. Řekl bych, že Rusové okouzleně zkoušejí vidět svou literaturu jejich očima – ani to ovšem neprobíhá jenom v Rusku.

V obecné poloze je to proces zdravý a oplodňující za předpokladu, že se s vaničkou nevylije i dítě, tedy to, co v ruské rusistice vzniklo hodnotného – bylo toho dost.

Dalším faktorem je ovšem tradiční ruská velmocenská ignorance všeho malého: nyní se to týká do značné míry střední Evropy, která se bohužel stala v tomto smyslu vakuem, neboť pro mnoho ruských literárních vědců „hic sunt leones“ – Rusy většinou zajímá jen západní Evropa, ještě více však USA, Japonsko a Čína – v aplikaci na rusistiku jsou to především Spojené státy a vše, co je s nimi spojeno. Globalizace probíhá ovšem i v této oblasti: angličtina je již dávno dominantním jazykem rusistiky, chtělo by se říci – s drobnou výjimkou ruštiny – vlastně jediným; to, co nevychází v prestižních nakladatelských domech v USA a Velké Británii, v podstatě neexistuje. Jak je vidět, je tato snaha o „nové přechtení“ rusistiky dobře založena, má dobré předpoklady rozvoje, takže uvedené spíše negativní drobnosti nám mohou připadnout jako problém, který stojí mimo hlavní diskurs. Jedním ze znaků tohoto přístupu je komparativní hledání širšího kontextu pro rusistická bádání, překonávání technicistního, resp. technologického přístupu hlubší a širší vzdělaností, filozofičností, znalostí různojazyčných a různokulturních souvislostí. Je zřejmé, že v tom je zejména nová rusistická generace zrající v podstatě v 90. letech 20. století mnohem vzdělanější než jejich západoevropští a američtí otcové a dědové: to, co jsem uvedl výše, tedy pevná ukotvenost institucionální (neboť rusistika je věčná, komplex slavistiky naopak strádá, zejména minoritní filologie, tedy „smaller languages“), snadný přístup k materiálům a tvůrcům ruské literatury i literární vědy, znalost nových metodologických trendů v různých vědách, v podstatě – nehledě na občasně stížnosti – skvělé materiální, resp. finanční zajištění, výborné knihovny a všestranná informovanost jim dává šance na úspěch. Na Západě se vytvořila – kromě tradičních – nová dynamická rusistická centra v USA a Velké Británii (Columbus, Northwest University, University of Wisconsin – Madison, Sheffield, Durham, Lancaster, Glasgow aj.).

Globalizace se projevuje i jako snaha politizovat literární vědu: řada amerických a britských slavistů se v posledních 20 letech zabývala spíše Stalinem než literárním textem. Zde to však má svůj důvod: často jsou literárněvědné názory zprostředkovaným rezultátem politické a celkové společenské situace: tedy vyvozování literatury a literární vědy ze širších souvislostí – to v podstatě odpovídá zásadám moderně pojatých arealových studií, jež v Brně již léta pěstujeme.¹ Také to souvisí s demytizací některých skutečností.²

¹ Připomeňme z této oblasti alespoň některé ediční počiny: Integrovaná žánrová typologie (Komparativní genologie). Projekt – metodologie – terminologie – struktura oboru – studie. Hlavní autoři: Ivo Pospíšil - Jiří Gazda - Jan Holzer. Editor: Ivo Pospíšil. Masarykova univerzita, Brno 1999. Areal – sociální vědy – filologie. Ed. Ivo Pospíšil. Kabinet integrované žánrové typologie, Ústav slavistiky, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2002. *Litteraria Humanitas XI, Crossroads of Cultures: Central Europe, Kreuzwege der Kulturen: Mitteleuropa, Křižovatky kultury: Střední Evropa, Perekrestki kul'tury: Srednjaja Jevropa*. Ed. Ivo Pospíšil, Brno 2002. *Comparative Cultural Studies in Central Europe*. Editors: Ivo Pospíšil (Brno), Michael Moser (Wien). Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Brno 2004. *Brněnská slovakistika a česko-slovenské vztahy*. Editor: Ivo Pospíšil. Masarykova univerzita, Brno 1998; *Slovakistika v české slavistice*. Editori: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Masarykova univerzita, Brno 1999. *Česko-slovenská vzájemnost a nezájemnost*. Editori: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Masarykova univerzita, Brno 2000. *Literatury v kontaktech. Jazyk – literatura – kultura. Brněnské česko-slovenské texty k slovakistice*. Editori: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2002. *Česko-slovenské vztahy v slovanských a středoevropských souvislostech*. Eds: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Ústav slavistiky FF MU, Brno 2003. *Česko-slovenské vztahy, Evropa a svět. Brněnské texty*

Podíváme se na tyto snahy prizmatem jedné knihy, která na počátku nového tisíciletí poprávu zaujala, a jednoho sborníku. V obou figuroval jako v podstatě klíčová postava Galin Tihanov, profesor srovnávací literatury na univerzitě v britském Lancasteru, účastník bachtinovské konference v Lublani roku 1995: již tam byl patrný jeho seriózní zájem o danou problematiku, totiž Michaila Bachtina a jeho spojitosti s Györgem (Georgem) Lukácsem. Pět let nato – po kontaktech, které v úvodu své knihy zmiňuje, včetně Nikolaje Paňkova, vitěbského (vicebského) editora bachtinologického časopisu *Dialog – Chronotop – Karneval*³, vydává své opus magnum. Jde o knihu *Mistr a otrok* věnovanou proslulému maďarskému enfant terrible, marxistovi, který se stal také součástí německé a ruské (sovětské) vědy a kultury Georgu (Györgi) Lukácsovi a Michailu Bachtinovi.⁴

Základním východiskem Tihanovovy fundované, dobře argumentované a materiálově neobyčejně důkladné monografie je hledání souvislostí mezi lidmi jako nositeli myšlenkových soustav a jejich spojování s dobovým společenským a přímo politickým vývojem. Autor vychází z teze, kterou dále verifikuje: Lukács byl oním mistrem, Bachtin „otrokem“, pak se však situace obrátila – Lukácsova sláva upadá, Bachtinova z různých důvodů roste. V podstatě jde o to, že v Bachtinových dílech Tihanov odhaluje „palimpsesticky“ (tohoto slova však neužívá) skrytý stín G. Lukácsa, s nímž se Bachtin celý život vyrovnával a s nímž soupeřil, podle něhož se řídil nebo jej korigoval. Tihanov rozdělil svou práci na tři rozsáhlé kapitoly a řadu podkapitol: první se nazývá *Concepts* a zabývá se zde kulturou, formou a žánrem (*Culture, Form, Genre*). Druhá nese název *Transfigurations* a patří sem okruhy *Reification and Dialogue, Ideology, Language, and Realism, a The Novel, the Epic, and Modernity*, třetí se jmenuje *Heroes* a analyzuje „hlavní postavy“ obou teoretiků literatury, tedy Dostojevského, Goetha a Hegela a Rabelaise.

Již na počátku nutno říci, že téma Bachtin-Lukács není nové. Tihanovovým přínosem je především kompaktnost a filozofičnost jeho analýzy. Autor buduje názor, že oba vycházeli z Lebensphilosophie a novokantovství⁵, ale prošli silným působením Hegelovým: Tihanovovým objevem je to, že se kardinální témata obou v podstatě dokonale prolínala. Ačkoli oba zasáhli především do sféry literární teorie, rádi o sobě mluvili jako o filozofech

k slovakistice VI. Eds.: Ivo Pospíšil, Miloš Zelenka. Slavistická společnost Franka Wollmana a Ústav slavistiky FF MU, Brno 2004. I. Pospíšil: Slavistika na křižovatce. Brno 2003. I. Pospíšil: Slavistika jako české rodinné stříbro. Praha 2004. Litteraria Humanitas XIII. Austrian, Czech and Slovak Slavonic Studies in Their Central European Context. Editores: Ivo Pospíšil, Michael Moser, Stefan M. Newerkla. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno 2005.

² Pospíšil, I.: Rasanz und Feingefühl: Zum Phänomen Mitteleuropa in der Zwischenkriegszeit. In: Litteraria Humanitas XI. Crossroads of Cultures: Central Europe, Kreuzwege der Kulturen: Mitteleuropa, Křižovatky kultury: Střední Evropa, Perekrestki kul'tury: Srednjaja Jevropa. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Ústav slavistiky, Brno 2002, ed.: Ivo Pospíšil, s. 265-278.

³ Viz Pospíšil, I.: Originální bachtinologický časopis (*Dialog – Karneval – Chronotop* 1995, č. 2, Vitěbsk 1995). *Opera Slavica* 1996, roč. VI., č. 1, s. 48-50.

⁴ Tihanov, G.: *The Master and the Slave. Lukács, Bakhtin, and the Ideas of Their Time*. Oxford University Press 2000, reprinted 2002.

⁵ Jiným přístupem k problematice filozofie – literatura se vyznačuje již proslulý habilitační spis mladého Reného Wellka Immanuel Kant in England. Princeton University Press 1931. Viz moji kapitole *Na křižovatce*: René Wellek a některé genetické a typologické souvislosti literární vědy 20. a 30. let z knihy Ivo Pospíšil-Miloš Zelenka: René Wellek a meziválečné Československo. Ke kořenům strukturální estetiky. Masarykova univerzita, Brno 1996.

– dílem právem. Autor o tom v epilogu své práce píše: „Lukács and Bakhtin emerge from our comparative study as two thinkers exposed to the shared ideas of their time and responding to a similar agenda, at the core of which was the urgent need to analyse the meanings of modernity and the place of art in a changing world. Lukács and Bakhtin, we have already seen, were thinkers who very often interpreted philosophical and social problems (fetishism, reification, *Bildung*, the equilibrium between the individual and the collective, changes in the established structure of society) through the mediating grid of culture and art. They came from a philosophical tradition which insisted upon the uniqueness of literature but did not encourage an autonomous discourse on it. Instead, the analysis of literature was deemed auxiliary to the discourse of social philosophy, ethics, and aesthetics.“⁶

Vycházejí ze složitého dialektického sepětí mistrovství a otroctví v Hegelově Fenomenologii, Tihanov prezentoval tyto kategorie v pohnutém životě a díle obou protagonistů, přičemž za proslavenými a světově uznávanými díly Bachtinovými ukázal stín jeho učitele a mistra Lukáče, nyní zapomínaného snad i kvůli jeho proklamovanému marxismu. Tihanov důkladně analyzoval především sovětský kontext Lukáčsova díla, tedy dobu, kdy Lukács po pádu Maďarské republiky rad byl v SSSR v exilu a zapojoval se do tamního filozofického a literárněvědného dění, jež do značné míry sám určoval. Méně pozornosti již věnuje pozdnímu Lukáčsovi, např. období jeho zájmu o historický román. Domnívám se, že ze všech kapitol a podkapitol strádá určitými nedotaženostmi partie o žánru, neboť nelze pochopit Bachtinovy a Lukáčsovy úvahy bez jejich hlubší konfrontace s fenomenologickými kořeny genologie, jak je formuloval P. van Tieghem, ale zejména velcí Poláci od 30. let 20. století (Juliusz Kleiner, S. Skwarczyńska, Jan Trzynadlowski, Grzegorz Gazda aj.).

Tihanovova práce je založena na komparaci a kontextovosti: má především ukázat, kterak oba filozofové a literární teoretici spoluvytvářeli pojmovou síť a jak lze jejich dílo „přečíst“ z dobového filozofického diskurzu. Tu však nelze zapomínat ještě na dvě věci:

- 1) na dobový kontext v širším smyslu, tedy na společenské bytí, v němž se oba pohybovali. Společný jim byl SSSR 30. let: jeden byl na výsluní, druhý odsunut do Kazachstánu a provinčního Saranska. Nicméně souvislost s každodenností, jak ji tu vnímal Bachtin a Lukács, by asi ukázala i jiné podstatné rozdíly vycházející z odlišných domácích, nejen obecně evropských tradic. Nutno tedy Tihanovovu komparaci doplnit také hlubší historickou analýzou maďarsko-německých poměrů a zejména domácích nejen filozofických, ale také literárněvědných tradic – německá dominance je patrná, ale není tu jediným tvárným faktorem.
- 2) I když je práce orientována spíše na filozofické kontexty, nelze pomíjet užší, konkrétnější souvislosti vlastní literární vědy té doby. To souvisí s pozorností věnovanou komparatistice, genologii, ale také ještě v užším konceptu teorie románu a literární historii a metodologii, přičemž by se neměla pomíjet řada postav a jejich prací; mimo anglosaskou, německou a ruskou oblast je tu ještě střední Evropa: jestliže by se neměla zcela po-

⁶ Tihanov, G.: *The Master and the Slave. Lukács, Bakhtin, and the Ideas of Their Time*. Oxford University Press 2000, reprinted 2002, s. 292. Určitou komplementární odevzou je také studie profesora a ředitele Bachtinova centra (Bakhtin Centre) na univerzitě v Sheffieldu Davida Shepherda *A Feeling for History? Bakhtin and „The Problem of Great Time“*. *The Slavonic and East European Review*, vol. 84, n. 1, January 2006, s. 32-51.

míjet např. česká, slovenská, slovinská a maďarská literární věda, nelze tak dvojnásobně činit s polskou. Ta je v literární vědě a v rusistice zejména velmocí.

Tihanova práce má obecní význam a je fundamentálním dílem svého druhu. Ukažuje na obecnější cestu v chápání takových osobností, jakými byli Lukács a Bachtin, tedy v jejich integraci do širších evropských souvislostí, z nichž koneckonců vycházeli, z nichž se i vymykali, ale kam se mají vrátit. Je otázka, zda při takovém postupu se nevytratilo něco ze smyslové konkrétnosti jejich výzkumů, neboť základní vlastností literárněvědné reflexe literatury je její zasaženost materiálem a jeho souvislostmi, vědomí hodiecentrické subjektivitě – asi stejně silně jako filozofické obecnosti a snad ještě silněji.

Speciální číslo revue *Poetics Today* bylo v roce 2005 věnováno pojmu *ozvláštnění*.⁷ Autoři jsou zaměřeni na komparatistiku nebo přímo na slavistiku a slovanské literatury: kromě již uvedeného Galina Tihanova tu jsou Greta N. Slobin z kalifornské univerzity v Santa Cruz, Svetlana Boym(ová) z Harvardovy univerzity, Caryl Emerson z Princetonu, Michael Holquist z Yale aj. I tu je základem metoda, kterou zvolil Tihanov ve své knížce o Lukáčsovi a Bachtinovi: rozšíření, zobecnění pojmu „ostranění“ z literárněteoretického, jak byl původně Šklovským zamýšlen, na filozofický a politický. Autoři hledají mimo jiné politické a biografické prvky, které Šklovského vedou k formulaci ozvláštnění v jeho válečné a revoluční zkušenosti, přičemž se „ostranění“ dostává do sousedství pojmů, jako jsou *Verfremdung* a *alienation*, s nimiž sice souvisí, ale není identické. Michael Holquist a Ilya Kliger ve studii *Minding the Gap: Toward a Historical Poetics of Estrangement* (cit. dílo, s. 613-636) kladou paralelu mezi tzv. acedií (mnišská lhostejnost ke světu, „spiritual torpor“) a pojmem *Verfremdung* a vycházejí z rozšíření, jak je typické pro poetiku avantgardy a je v povaze samotného jazyka (rozdělený subjekt v pojetí Imannaela Kanta a Wilhelm von Humboldt).

Valin Tihanov tu ve stati *The Politics of Estrangement: The Case of the Early Shklovsky* (cit. dílo, s. 665-696) snaží spojit Šklovského s dobovými aspekty Ernsta Jünger a Georga Simmela a zejména ukázat, kterak Šklovského „estrangement“ působí u Bertolda Brechta a Herberta Marcuseho. Již tu je patrné totéž, co se stalo dominantou Tihanovovy knihy o Lukáčsovi a Bachtinovi: badatel odpovídá především na potřeby západoevropské a dílem zaoceánské slavistické komunity osvětované kdysi Wellkem, Jakobsonem a Čyževským a snaží se změnit její pojmání toho, co jí bylo kdysi indoktrinováno tak, že vše uvede do širších a hlavně obecnějších souvislostí; jeho pragmatickou tížďadostí je patrné učinit tyto pojmy, které se dříve omezovaly spíše na užší okruh jevů, do širokého, především politického a politologického kontextu. Sám jsem spíše pro historicitu a konkretizaci než pro přílišné zobecňování, „nafukování“ nebo „dofukování“ pojmů, které tento tlak podle mne nemohou funkčně přežít, aniž by byly ve své funkčnosti výrazně poškozeny. Pojem „ozvláštnění“ je podle mého názoru použit výlučně na umění a ještě spíše na literaturu, je reakcí na tradiční ruskou situaci s jejím přečeňováním pozitivismu a kulturně historických škol, kde se stírá specifitnost literatury jako druhu umění – v podstatě totéž proběhlo v podobě New Criticism v anglosaské a v podobě psychologických a duchovědných metod a strukturalismu navazujícího i na český formismus (O. Sus) u nás.

Jiný význam má „ozvláštnění“ v prostředí ruské emigrace, ale ani zde si nemyslím, že lze lehce aktualizovat tento pojem ve vztahu ke Šklovského životu v emigraci a k jeho rozhodování, resp. ke vztahu emigrace a sovětské reality – viz studie Greta N. Slobin(ové)

⁷ *Poetics Today. Estrangement Revisited*. Vol. 26, n. 4, Winter 2005, Duke University Press.

Why the First-Wave Russian Literary Diaspora Embraced Shklovskian Estrangement (cit. dílo s. 697-718). Nemyslím, že lze bez značného posunu vztáhnout Šklovského „ozvláštnění“ k Zamjatinovu výroku, že budoucnost ruské literatury je její minulost, k podobným úvahám Chodaseviče nebo k Remizovovým legendám. Je to lákavé, ale je to jako spojování kolem poletujících myšlenkových tvarů, které však k sobě geneticky, historicky patří jen volně. Zde narážíme na problém, který se jako červená nit vine „novou západní literárněvědnou rusistikou“: jednak naplněnost kontextu, jednak problém kauzality: v jistém smyslu tu můžeme odkázat na některé „filozofičtější“ partie našeho Labyrint kroniky.⁸ Ona naplněnost například v případě Remizovové tkví v jeho učiteli Leskovovi, kterého odpuzovala konstrukce dramatického typu románu (nebo ji prostě řemeslně nezvládal), a proto se utíkal k slabé kauzalitě, k juxtapozičnosti „legend“ a kronik – Remizov učinil na počátku 20. století a hlavně později v podstatě totéž. V tomto smyslu nelze například ignorovat relativně nové výzkumy, které byly učiněny v Rusku.⁹ Naopak aplikace „ozvláštnění“ a „odcizení“ na problém ruských Židů se zdá být přínosná.

Každého Čecha napadne, proč se tu šířeji nevyužívá plochy pražského strukturalismu a jeho proslulého vztahu k ruské formální škole (R. Jakobson): tento zpětný odraz by vrhl na utváření pojmu a jeho konotace zcela jiné světlo; ale všichni dobře víme, že český či pražský strukturalismus a jeho různé historicky konkrétní podoby a jeho úloha zprostředkovatele ruské formální školy, česká léta Jakobsonova a Wellkova – tolikrát jimi samými zdůrazňovaná – jsou do značné míry stále ještě leckde terra incognita – důvody se můžeme jen domýšlet.

Silou těchto výzkumů a postupů je „nové přečtení“ starých pojmů, jejich usouvztažnění a vytváření jejich širšího kontextu: přitom se podle mého názoru zapomíná, že součástí nových definic není jen scelování a rozšiřování, ale také nové odlučování a redefinování; při rušení definic je třeba vytvářet nové, revidované, jinak tyto dříve tak ostře vymezené pojmy přestanou plnit funkci, kterou plnit mají, totiž nic méně, ale také nic více než nástroje poznání. Výzva k přehodnocování, kterou nám tyto výzkumy a jejich protagonisté adresují, by neměla být oslyšena.

České pponofilství a srbofilství v 19. století v několika krátkých poznámkách

Hrobka zakladatele pěstění soustavné česko-polské vzájemnosti – autodiakta Edwarda Jelínka se nachází na nejslavnějším českém národním vysehradském hřbitově nedaleko Slavína v sousedství hrobek Jana Nerudy a Boženy Němcové a nese datum úmrtí 1898.

Je známa sympatie české svobodomyšlné inteligence pro rozdělené Polsko v 19. století. Z těch zvláště významných třeba uvést slavistu, básníka a etnografa Františka Ladislava Čelakovského (1799-1852), který za projevy souhlasu s polským povstáním roku 1830

⁸ Viz Pospíšil, I.: *Labyrint kroniky. Pokus o teoretické vymezení žánru*. Blok, Brno 1986.

⁹ Грачева, А. М.: *Алексей Ремизов и древнерусская культура. Studiorum Slavicorum Monumenta, tomus 19*, Российская Академия Наук, Институт русской литературы (Пушкинский Дом), С.-Петербург 2000.